

Олександр Курочкін (*Київ, Україна*)

КАРНАВАЛЬНІ “ЦИГАНІ”: ЕТНІЧНИЙ СТЕРЕОТИП І ОБРЯДОВА МАСКА

Обряди і обрядовий фольклор, орієнтовані на точне відтворення усталених традицій і образів, є надзвичайно консервативними щодо запровадження будь-яких змін. Тому появу масок чужинців у ритуальних текстах українців (календарні свята, вертеп, весілля, “гри при мерці” тощо) слід трактувати як порушення давнього канону, як новацію, пов’язану з істотними зрушеннями в соціальній і культурній сфері. Останні ж, як засвідчує міжнародний досвід, нерідко інспірувалися подіями політичної та етнічної історії війнами, міграціями, національно-релігійними рухами і конфліктами.

Певною мірою на ці процеси впливали й такі обставини як широта, тривалість та інтенсивність міжетнічних контактів. Враховуючи всю сукупність названих факторів, не доводиться дивуватися тому, що галерея етнічних образів-масок у святково-обрядовій культурі українців є однією з найбільш репрезентативних серед європейських народів. За матеріалами ХІХ–ХХ ст., вона включала такі національні типи: “татарин”, “турок”, “литвин” (“білорус”), “поляк” (“лях”, “мазур”, “краков’як”), “росіянин” (“москаль”), “єврей” (“жид”), “циган”, “німець”, “вірменин”, “волох” та інші. Кожна з цих масок на українських теренах мала свою індивідуальну біографію, свій діапазон використання, свої традиції показу та інтерпретації.

Треба наголосити, що ступінь популярності та масштаби побутування того або іншого національного образу прямо не залежить від чисельного складу популяції, яку він символізує. Порівняно невеликі етнічні групи можуть випередити більші етнічні спільноти щодо власної презентації засобами словесного і візуального фольклору. Дуже показові в цьому відношенні персонажі карнавальних “циганів”, широко представлені в різних сегментах святково-видовищної культури українців.

Етнічна історія ромів на теренах України нараховує не менше півтисячі років. За цей період вони стали дуже помітним компонентом місцевої етнокультурної мозаїки. Проте, живучи поруч з українцями протягом багатьох століть, роми, як і євреї, дуже повільно інтегрувалися в місцевий соціум, міцно зберігали власну культуру мову, звичаї і традиції. За рівнем інтенсивності асиміляційних та акультураційних процесів вони дуже сильно відставали від інших груп мігрантів, особливо слов'ян та романців. Невміння або небажання етнічної меншини розчинитися в культурному середовищі етнічної більшості завжди слугувало приводом для формування упереджених націоналістичних настроїв і стереотипів.

Судячи з історичних та фольклорних джерел, феодальне українське суспільство, поділене на верстви і стани, релігійні та національні громади, сформувало своєрідну шкалу престижності етносів, де вирішальними критеріями були влада, володіння матеріальними ресурсами й релігійна приналежність. На верхньому щаблі цієї шкали знаходилися європейські/християнські / народи, що утвердилися в Україні як завойовники-колонізатори володарі міст, сіл, неозорих земельних латифундій. Вони диктували місцевому населенню свою волю, розпоряджалися його майном, встановлювали свої окупаційні порядки. До них належали литовці, поляки /ляхи/, угорці, німці, пізніше австрійці та росіяни. Репрезентанти правлячої еліти цих етносів визначались загальним терміном – панство.

Окрему групу у верхній частині цього неофіційного реєстру становили бойовничі етноси мусульманського віросповідання – татари і турки, яких в усій християнській Європі вважали “бичем божим”. За умов постійної агресії з боку кримського ханства і Оттоманської Порту в українському фольклорі сформувався стійкий образ “бусурмана-воїна”.

Середній щабель означеної етноцентричної шкали, природно, займали самі українці й інші християнські народи – білоруси (литвини), молдавани (волохи), вірмени, греки, серби та інші. Всі вони не належали до домінуючої групи, жили приблизно в однакових соціально-економічних умовах, сповідували ті самі релігійні цінності й тому переважно не конфліктували між собою, а перебували в стані добросусідства і етнічного партнерства.

На нижчому щаблі умовної шкали етнічного престижу знаходимо циганів та євреїв. В українському фольклорі їх часто зближують як чужинців та маргіналів, хоч генетично вони зовсім не споріднені. Зверхнє ставлення до цих меншин як з боку українців, так і з боку інших корінних європейських народів пояснювалося цілим комплексом причин. Ромів та юдеїв представники різних християнських конфесій одноставно звинувачували, по-

перше, в тому, що вони не знають “істинного Бога”, тобто є іновірцями, єретиками. По-друге, осіле, переважно селянське населення, дивилося на них з острахом і підозрою, як на мандрівних волоцюг, “людей – перекоти-поле”, які не мали ні власної батьківщини, ні держави, ні шматка землі. Ця інстинктивна відроза й ненависть до сторонніх елементів виразно відлунює у вірші. “О цыганахъ и о жыдахъ”, авторство якого належить поету-ченцю XVII ст. Климентію Зіновію У ньому читаємо:

А земль свое/и/ згола нигде собъ не мають:
ты/л/ко не мовячи я/к/ цыгане пробувають
Тако/ж/ туляю/т/са и жиды по всемъ свѣту:
абы где в якихъ земля/х/ и в котро/м/ повѣту:
А пре/д/са жъ где е/ст/ жиды свои дворы маю/т/
а цыгане где днь где но/ч/ по свѣту туляють
І я/к/ не мью/т/ домовъ що/б/ и ща/ст/а не мали:
а на щтато/к/ жебы и дяблы и/х/ побрали...[1, с.67]

В уявленнях українського народу негативне ставлення до ромів та євреїв переважно мотивується їх схильністю до різних форм шахрайства та обману. Ці звинувачення категорично формулює той же Климентій Зіновій:

Цыгане да і жиды едны еднымъ равны:
понева/ж/ ве/л/ми тые люде е/ст/ злонравны.
Бо в ны/х/ то/л/ко е/ст/ правды я/к/ в шелягу сребра:
бода/и/ и/м/ безъ/ пре/с/та/н/но каты крушылы ребра.
Же збытечныя людя/мъ/ чиня/т/ ошука/н/ства:
где ко/л/векъ приъха/в/ши до яко/т/[о] па/н/ства [2, с.67]

Нетерпимість і неприхована ворожість до представників “іншої віри”, яскраво виявлені в цитованому вірші і відображають не лише індивідуальну позицію православного ченця, а й колективні настрої та фобії тієї доби. Як простежили історики-медієвісти, фактично по всій Європі за ромами, після їхнього ексооду з Візантійської імперії тягнеться шлейф постійних звинувачень у жебрацтві, ворожбитстві, чаклунстві, схильності до дрібних крадіжок тощо. В цьому виявлялися не лише реальний стан речей, а й упереджене ставлення осілих мешканців до номадів. За словами А. Фрейзера, “... в європейському загалі, де більшість змушували святобливо жити в рабській покорі та безпросвітній праці, цигани виступали як зухвале заперечення усіх основоположних цінностей і засад, на яких ґрунтувалася панівна мораль” [3, с. 133–134].

Зневажливо-критичне ставлення до ромів досить рано заявило про себе у європейському мистецтві. Починаючи з XV ст. у західному малярстві і на

театральній сцені утверджується стійкий штамп образної репрезентації циганів, де жінки зображувалися як надокучливі ворожки чи танцівниці, а чоловіки як шахраюваті менджувальники кіньми або знахарі-цілителі. Такі персонажі, які зміцнювали у суспільній свідомості певний негативний стереотип, фігурують у фарсі Жілія Вісана (1521 р.), сатиричних п'єсах Ганса Сакса (половина XVI ст.), на полотнах Ієроніма Босха, Джорджоне Корреджо та інших.

Давню історію має і стереотип пародійного зображення циганів. У традиційному суспільстві сатира і гумор тісно пов'язані з народним етикетом і в переважній більшості сигналізують про порушення певних правил і звичаїв. “Сміх, зазначає В.Є. Гусев, – викликається найдрібнішими відхиленнями від норми; – уявлення про норму у різних народів виявляються інколи дужерізними. Те, що у одного народу освячено традицією, в іншому етнічному середовищі може бути предметом глузування” [4, с. 307]. Екзотична зовнішність і незвичний спосіб життя ромів різко контрастували з моделями поведінки осілого населення. Тому в багатьох європейських країнах вони часто стають зручною мішенню для жартів і анекдотів.

Пародійно-принижувальне ставлення до ромів і євреїв серед європейських народів має ще одне історичне пояснення. Наступ католицької православної реакції в Європі у XVI – XVIII ст. й поява нових форм аристократичного мистецтва зробили традиційну фігуру скомороха-шпільмана персонажем *pop grata* в офіційному дискурсі культури. Представники цієї давньої професії переслідуються світською та церковною владою. В такому ж низькому соціальному статусі в цей період опиняються і представники двох мандрівних етнічних груп – євреї та роми. Майже в усіх країнах християнської Європи їм випадає незавидний жереб ізгоїв, їх звинувачують у різних гріхах, висміюють і піддають дискримінації. Скоморох-блазень, євреї і циган, з точки зору офіційної церковної доктрини, це все слуги диявола, яких треба боятися і уникати. Однаковий соціальний статус диктував і однаковість рольової поведінки.

За цих умов у пізньофеодальному українському суспільстві відбувається цікавий процес часткової передачі сміхової естафети від своїх місцевих “веселих людей” до рук лицедіїв та артистів з числа ромів та юдеїв. Заняття і ремесла, які не личать християнину, випадають на долю чужинців-нехристиян. Тим більше, що роми ще в часи існування Візантійської імперії славилися як чудові музики, танцюристи, жонглери, дресерувальники ведмедів, мавп та інших тварин.

Знайомство з історією народного театру доби бароко переконує, що саме шкільна драма і її пізніша трансформація – вертеп стали тим головним каналом, яким іноетнічні образи-маски проникали в живу тканину святково-видовищної культури українців. Сформований в західній літературній та малярській традиції трафаретний образ комічних циганів поступово стає звичним і в театральному мистецтві Східної Європи. Присутність фігури цигана в українських інтермедіях фіксується з XVIII століття. За спостереженнями І. Франка, він виступає тут як “ласий на їду і на легкий заробіток, самохвалько, злодійкуватий, брехливий і ворожбит” [5, с. 72]. До цієї характеристики дослідник додав коротку історичну ремарку: “Не забуваймо, що Цигани появилися в Польщі і на Русі не раніше XV в., отже треба було досить часу, поки тип Цигана в людській традиції зложився в таку тривку форму, в якій його бачимо в обох наших сценах” [6, с. 73].

В зображенні циганів та інших етнічних персонажів український драматично-видовищний фольклор виробив свої традиції формування стереотипного образу. Він відзначається певними мовними характеристиками, клішованими деталями одягу, аксесуарами і нарешті – набором конкретних ігрових сюжетів. Ці ідентифікаційні ознаки спочатку проявилися у ляльковому і живому вертепі, а потім дублювалися і доповнювалися в інших жанрах і видах фольклорної творчості, зокрема в ритуальних новорічних обходах і весільному рядженні. Таким чином в народній свідомості утверджується узагальнений портрет представників конкретної етнічної меншини, який з часом перетворюється на стійкий вербальний і візуальний штамп.

Помічено, що в європейській традиції пізнання оточуючої дійсності закладений передусім зоровий досвід. “Візуальне сприйняття людиною, – зазначає Є. Миськова, – полягає не в сприйнятті “картини світу”, а в збиранні оптичної інформації про світ” [7, с. 140]. Образне споглядання й відтворення іншої культури неминуче страждає поверховістю і суб'єктивністю, які викривляють реальний стан речей. У фольклорному дискурсі культури “зовнішнє” моделювання “інших” посилюється ще й за рахунок пародіювання і шаржування, що виступають головними художніми прийомами створення карнавального образу. Таким чином, так звані національні образи у фольклорі слід трактувати як тенденційні (карикатурні) версії реально існуючих прототипів.

Головні характеристики зовнішності циган в українському словесному та видовищно-драматичному фольклорі залишаються майже незмінними протягом кількох століть. Портретуючи цей образ, насамперед прагнуть

наголосити темну пігментацію шкіри та волосся. Ці ідентифікаційні ознаки відповідають реальним антропологічним показникам ромів, але в умовах “святкового інобуття” вони абсолютизуються й доводяться до стану гротескового абсурду. “Чорнявість” як істотна риса зовнішності характерна для ляльок “цигана” і “циганки” з Сокиринського вертепу. Живі актори, які виконують роль “циганів” у різдвяно-новорічних обходах весільному рядженні, зазвичай моделюють свій образ за допомогою чорної маски (шкіра, хутро, матерія, папір), або, використовуючи різні засоби гримування (сажа, вугілля, вакса тощо). Виразними атрибутами цього персонажа слугують також чорне волосся на голові, чорні вуса та борода. Інколи чорною сажею вимащують і руки “цигана”. Жартуючи, він намагається обійняти ними зустрічних дівчат. Обличчя рядженої “циганки” також може прикривати потворна чорна маска, але частіше зовнішня правдоподібність досягається за допомогою яскравого гротескного гримування.

Етнографічні матеріали з царини різдвяно-новорічних та весільних обрядових ігор українців дозволяють говорити про різні варіанти інтерпретації карнавального костюма “циганів”: від більш-менш реалістичних до химерно-символічних. Пародіювання циганської ноші рядженими може виявлятися, наприклад, в тому, що по подолу рясних, барвистих спідниць спеціально нашивалися бляшані кришечки з-під пива або води (Полтавщина, Миколаївщина), що створювало відповідний “шумовий ефект”. Замість золотих і срібних сережок весільні “циганки” чіпляють кружальця червоного або зеленого перцю, одягають “добре намисто”, зроблене з будяків, картоплі, цибулі, котушок з під ниток тощо. Пародіюючи справжніх циганок, ряджені можуть носити за спиною сповиту ляльку або живого kota тощо.

Універсальний принцип створення маскованого “цигана” – використання старих, поношених речей – “усякого дрантя та лахміття”. Такий підхід значно полегшував процес святкового перевтілення й служив додатковим аргументом для ігрової антиповедінки, де можливі були падіння на землю, обливання водою, обмащування сажею та гряззю тощо. До того ж, старий і подертий одяг, немовби, ставив “циганів” на один рівень з жебраками, чим пояснюються яскраво виражені прощацькі мотиви, характерні для виконавців цієї ролі. Як і реальні мандрівні цигани, їх карнавальні двійники зазвичай ходили з великими торбами, куди складали все що вдалося випросити або вкрати (звідси, напевно, походить українське дієслово “циганити”).

Загально визнаної етнічної чи етнолінгвістичної класифікації ромів не існує. В різних джерелах одними й тими ж назвами заплутано визначають

діалектні, субетнічні, етнодіалектні групи та племена; дехто з вчених у цій структурній мозаїці добачає пережитки кастового ладу, занесеного в Європу з Індії. Дискусії навколо цієї проблематики точаться і в наші дні.

Актуальним для стратифікації ромів, як карнавальних, так і справжніх є критерій професійної спеціалізації. Застосовуючи його, спробуємо виокремити головні типи клішованого образу, навколо яких розгорталися пародійно-ігрові сюжети.

Циган – конюх (торгівець кіньми, коновал). У традиційному циганському житті коні відігравали надзвичайно важливу роль. Вони були не лише засобами пересування, а й мірилом багатства, своєрідним тотемом, символом кочової свободи. Постійно перебуваючи у контакті з кіньми, роми у всіх тонкощах знали їх організм, нориви, вправно лікували і дресировали цих тварин. Одним з головних промислів була торгівля кіньми, полюбили цигани і мінятися ними, що найчастіше відбувалося на ярмарках і базарах. Ця пристрасть до обміну відбита в українському прислів’ї: “менжує як циган кіньми”. Купівля коней і манджування ними приносили не лише певний заробіток, а й розкривали природжений артистизм натури цигана. За словами О. П. Бараннікова, він “іде на торг” не тільки за тим, щоб торгувати, а ще й для того, щоб грати перед великою аудиторією; ця гра захоплює його” [8, с. 17]. В ході цієї гри нерідко використовувалися різноманітні “фірмові” хитрощі й трюки, жертвами яких ставали довірливі покупці-селяни.

Замилування циган кіньми виразно наголошується в українському вертепі. Про це говорить спеціальна лялька тварини, що часто фігурувала серед діючих персонажів. З Сокиринського вертепу до нас дійшов вирізаний з дерева кінь “цигана” довжиною 11 см, у якого зберігся “тулуб без голови, обтягнутий шкірою; без хвоста, гриви й очей; чорні копита” [9, с. 147]. З’являючись на коні перед глядачами, “циган” виголошував монолог:

Гей криця не лошиця
Кремень не кобила
Як біжить
То аж дрижить
Як упаде
Той лежить [10, с. 67]

Комічний зміст цієї сценки ставав очевидним, коли розхвалювана кобила ненароком падала і вершник опинявся в сніговому заметі.

Присутність маски коня – “кобилки” у супроводі рядженого “цигана” неодноразово фіксується в різдвяно-новорічних святах і на весіллях, а також

у весняно-літніх і поховальних обрядах – “ігри при мерці”. На теренах українсько-білоруського Полісся зафіксовані варіанти новорічних вистав, де “циган”, звертаючись до глави сім’ї, пропонував помінятися кіньми: “Мая сівая як бяжиць, дык дрыжыць, а паваліцца, ляжыць – памажы падняць! Ну, дык будам мяняць !” [11, с. 125–126]. Наведена формули дуже близько повторює сюжет “менджування кіньми” з вертепної драми, що зайвий раз підтверджує важливу роль останньої як першоджерела формування фольклорних кліше.

Циган – коваль (лудильник, слюсар). Ковальство вважалося у ромів найбільш поважним промыслом. Про це свідчить вже те, циганське слово “буті” означає і “праця”, “робота” і “ковальство”. Пов’язаний зі стихією вогню, коваль у багатьох народів тісно асоціювався з ворожбитством, чаклунством, знахарством, виступав в ролі покровителя шлюбів та символу родючості

Ковальська майстерність ромів мала широкий попит і визнання. Розповідаючи про традиційний побут населення Буковини і Бесарабії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., І. Снігур зазначає: “Коли цигани приїжджали в село, воно оживало. Всі, кому потрібно було щось зробити з заліза чи міді, прямували до циган, і ті одразу ж бралися до роботи і швидко її виконували. Зупинялися цигани не більш ніж на три доби. Такі були вимоги їхніх неписаних законів” [12, с. 65].

Тісний зв’язок ромів з ковальським ремеслом відображений у текстах вертепної драми. Так, відповідаючи чоловікові на його нападку, “циганка” у 6 яві Сокиринського тексту промовляла:

И! стара котюго
И шей тоби
Мене дратувати
А знов би соби
Михом подувати
Да жализо ковати... [13, с. 70]

Тема ковальства звучить і в пісні з цієї вистави, де є такі слова: “Де ж цигане ти живеш, я ж не маю хати // Що викую та видурю – тильки мані плати” [14, с. 72].

У народних обрядових виставах циганське ремесло зображувалося живими акторами цілком натуралістично із демонстрацією реального ковальського інструментарію. Масковиний “циган” із Закарпатського вертепу був одягнений у брудний, зношений одяг, руки і обличчя його були обмашені сажею. З собою він носив “телеп” – велику торбу з усяким залізяччям, де

були обов’язкові молоток, щипці, бабка для клепаання коси, кастрюлі і “тепші” – форми для випікання пасок [15].

Гуцульські “маланкарі” під час новорічного обходу імітували поведінку мандрівних циганів – “фірашів”. Господарям вони пропонували купити свої вироби: сокири, ланцюги, клевці (молотки), сапи, підкови вухналі, вила, граблі тощо. Нерідко посеред хати влаштовували імпровізовану кухню: з мішка витягали вугілля, робили вигляд, що розпалюють горно, били молотком по ковадлу Пантоміма супроводжувалася веселими жартами і розіграшами. Дівчину, наприклад, могли підкувати на щастя, прилаштувавши до її чобітка величезну кінську підкову, демонструючи свою вправність, забивали залізний гак у лаву і тягли її за собою тощо. [16].

Карнавальний “циган-коваль” часом заявляв про себе, дзенькаючи молотком об сапу. Він розпитував господарів про їхню готовність до весняних польових робіт й пропонував нові леміш, чересло, косу, серп, таганок для вогню. У відповідь чув, що його сапа така ж тупа, як і молоток. Так, зав’язувався нескладний діалог, що обігрував у сміховому ключі цілком реальні життєві ситуації.

Циган-ведмедик (поводир). Значною популярністю донедавна на Прикарпатті, Буковині, Поділлі та в інших регіонах України користувався дует ряджених – “ведмедя” з поводитирем “циганом”. У кумедних витівках цієї пари легко вгадується репертуарско мороших забав “медведників”, які з раннього середньовіччя мандрували дорогами багатьох країн Європи. Перша достовірна згадка про циган, котрі на теренах Візантії сполучали дресерування ведмедів з лікувальною магією, походить ще з ХІ століття. Погрожуючи шестирічним відлученням від церкви тим, хто мав зиск, показуючи публіці задля розваги ведмедів та інших тварин, християнський канонік Теодор Бальзамон писав: “Тих, хто водить ведмедів, називають ведмедниками. Вони обвішують головою усе тіло тварини фарбованими нитками шерсті й пропонують як амулети або засіб від недуги й злого ока” [17, с. 58].

У ХVІ – ХІХ століттях на ярмарках і базарах України можна було побачити виставу за участю “вчених” ведмедів, якими керували поводитирі-росіяни, білоруси (литвини), татари. Але поступово цей промысел монополізували представники ромської спільноти – *ursari* (ведмедники), які найактивніше заявляли про себе в регіоні Балкан, Карпат і Прикарпаття. Традиції “ведмежої потіхи” дожили до наших днів. У 1975 і 1985 роках подорожуючи по Болгарії, автор цих рядків зустрів мандрівних акторів-циганів і бачив як вони веселили натовп на площі танцем дресированого ведмедя під акомпанемент скрипки.

Колоритні постаті цигана з ручним ведмедемувійшли в народне мистецтво і фольклор українців. За етнографічними матеріалами, зібраними на Західній Україні та в Молдові, вдається реконструювати загальних рисах ігровий репертуарнашадків скоморошихтрадицій у контекстітрадиційних новорічних обходів Перевдягнений “ведмедем”, якого стримував на ланцюгу “циган”, вайлуватю ходив по хаті на чотирьох або двох “лапах”, ревів, намагався обійняти дівчат, мостив собі барліг для зимової сплячки в ліжку або під столом. Щоб продемонструвати свою силу, він поривався боротися з господарем, заносив з двору щось важке – колоду або лаву. З досвіду середньовічних мандрівних акторів учасники новорічних вистав, очевидно, запозичили танець ведмедя під скрипку й сценки, де перебраний на ведмедя вдавнявся до народної медицини – “толочив крижі” (лікував радикуліт) тощо.

Як складова частина новорічного свята Маланки-Василя в окремих селах Прикарпаття, Поділля, Північної Буковини до наших днів проводяться ритуальні турніри ряджених. За традицією, що йде з часів язичництва, вони влаштовуються на перехресті доріг й мають характер загальносільського видовища. Від кожної територіальної групи парубків тут бореться одна або декілька масок, а серед них часто й перебрані на “ведмедів” та “циганів”. Цікава особливість новорічного турніру у старовинному буковинському селі Великий Кучурів полягає в тому, що тут у коло-ринг “ведмеді” виходять разом зі своїми вожаками “циганами”. За допомогою ланцюга, який з’єднує обох партнерів, “циган” активно впливає на хід поєдинку [18, с. 195].

Трьома названими типами реєстр “циганських” спеціальностей не обмежувався. У різних локальних варіантах новорічних обходів весільних ігор за участю ряджених зустрічаються пародійні постаті “циган”, які вирізували ложки, “наджокували” сита та решета, продавали глину тощо. Таким чином, бачимо, що в нижніх шарах культури на побутовому рівні, представників етнічної меншини ідентифікували не лише за національною ознакою, а й за родом господарської діяльності.

Традиційний розподіл ромів на різні групи за професійною приналежністю визначали чоловіки. Що ж до жінок, то вони мали єдине оригінальне ремесло, якому не зраджували протягом багатьох століть.

Циганка-ворожка (чарівниця, знахарка, віщунка, відьма). Цей стереотипний образ має глибоке коріння. Вже в перші століття перебування ромів на землях Візантії навколо них витав містичний ореол вихідців з Єгипту – загадкової країни, пов’язаної з окультизмом і пророкуванням долі. З цієї “єгипетською легендою”, напевне, пов’язана грецька назва циган – *Cyphthoi*, а також топоніми Каїр та Фараонівка на теренах колишньої Бесарабії.

Яскравий образ циганки-ворожки знайшов відображення в українській класичній літературі та малярстві. Побутовий сюжет, де циганка вгадує долю по руці незаміжньої дівчини, надихнув в 1841 році Т. Шевченка на створення акварелі. Чари циганки – найдієвіший засіб допомогти дівчатам у нещасному коханні. Про це неодноразово згадують народні пісні:

Мороз, мороз долиною, не поморозь проса
Ішла дівка до циганки по морозу боса
Да по тім боці на толоці цигани стояли
А між тими циганами циганка-ворожка
А до тої циганочки втоптана дорожка
Да отую ж дороженьку дівчина втоптала
Да вона ж тії ворожечки вірненько прохала:
– Да циганочко-махлярочко, вволи мою волю:
Да причаруй козаченька навіки за мною ! [19, с. 103-104].

Репутацію циганки як ворожки, а часом і знахарки, підтверджують тексти вертепної драми. Запорожець із Сокиринського вертепу, покусаний зміями, просить:

О поворожи будь ласка
Циганочко, я тобі оддячу
Хоть незруч, то навкидьки...

Зваживши на це прохання, чарівниця ворожить – виголошує магічну формулу, запозичену з новорічного обряду “Коза”:

Ходила циганка
По горах, по долинах
Носила пісочок
На вилах... [20, с. 83].

Дуже близько цю ігрову сценку дублює Батуринський вертеп: бабашептуха ворожить козакові, наспівує традиційне замовляння, посилюючи його хуканням та плюванням. За свою “роботу” циганка вимагає плати у 3 карбованці, але замість неї отримує від козака стусани і тому тікає [21, с. 178].

У контексті традиційної різдвяно-новорічної та весільної обрядовості маска “циганки-ворожки” одна з найбільш популярних. Це пояснюється відносною простотою виготовлення необхідного карнавального костюма й ігровим багатством святкової комунікації, закладеним в самій ролі. Відомо, що справжні циганки користувалися широким арсеналом магічних засобів: ворожили по очах, по руці, на картах, використовували різні магічні предме-

ти на зразок кістки, обмотаної пасмом людського волосся, кришталеву кульку воскового чортика “бенгоро” тощо.

Ряджені виконавці цієї ролі (ними можуть бути і жінки і чоловіки) найчастіше імітують ворожіння на картах чи по руці. Сміховий ефект карнавального пророцтва залежить не лише від артистичних здібностей виконавців, а й від того наскільки враховуються очікування конкретних респондентів. Дівчатам – відданицям “циганка” обіцяє швидкий і успішний шлюб, парубкам – гарну і багату наречену, літнім чоловікам – виграти в лотерею, стати мільонером, жінкам – забути про хвороби, дочекатись онуків і багато іншого. Маємо відомості, що в деяких місцевостях учасники обрядових обходів спеціально напередодні довідувалися про обставини життя кожної людини, щоб їхні пророцтва носили адресний характер. А втім, у селі чи невеликому місті й так усі й усі ніби на долоні.

Завершуючи наше повідомлення, спробуємо пояснити чому під назвою і маскою циганів в традиційній святково-видовищній культурі українців часто ховаються пережиткові форми карнавальної свободи і безчинств. До появи ромів, в часи язичництва, а потім і християнства, носіями ритуальної антиповедінки були місцеві скоморохий звичайні члени сільської громади, які на час свят отримували статус колядників, щедрівників, волочобників, учасників купальських, весільних бенкетів. Це звільняло їх від буденних табу, відкривало шляхи для створення тимчасового хаосу, без якого в традиційній моделі світогляду було неможливе утвердження понять норми і порядку.

З поширенням християнської ідеології і офіційного судочинства всі вияви ритуальної антиповедінки, які в архаїчному суспільстві мали своє релігійно-магічне обґрунтування, поступово переосмислюються, переходять до розряду гріховних та аморальних. За цих умов в народній культурі постає проблема світоглядної кризи, конфлікту старих і нових цінностей. Радикальний спосіб вирішення цієї проблеми шляхом відмови від давніх ще язичницьких взірців святкової поведінки не знаходив підтримки в народному середовищі і тому конфлікт палативно залагоджується шляхом “номінативної підміни”.

Стижка негативна репутація циганів в очах корінних європейських етносів і формальна подібність їх поведінки з діями учасників ритуальних безчинств пояснює факт асоціативного зближення цих двох різнорідних спільнот. Роль додаткових з’єднуючих ланок між ними могли відіграти мотиви чарівництва, передбачення майбутнього, жебрацтва тощо. Саме в цьому

сенсі, за визначенням Л. Івлевої, “... “циган” як діюча особа стає квінтесенцією рядження” [22, с. 65].

Так чи інакше, термін “цигани” в багатьох місцевостях України став узагальнюючим визначенням маскованих учасників обрядових ігор та обходів. В такому ж значенні, але значно рідше, у західноукраїнському регіоні вживається термін “жиди”. Перенесення етноніма “інших” на виконавців засуджуваних і заборонених церквою розважально-сміхових звичаїв можна кваліфікувати як наївну спробу знайти “козла відпущення” – перекласти вину за власні “кошунні дії” та гріхи на чужинців та іновірців.

Комплекс названих ідей та уявлень, очевидно, зумовив і появу назви останнього етапу традиційного весільного ритуалу – “циганщини”. Сам іменник доволі пізнього походження але за ним стоять давні, ще язичницькі пережитки шлюбної церемонії, які включали еротичну магію, переодягання і травестування, есхрологію, сороміцькі ігри, пісні, танці тощо. Недарма блюстителі християнської моралі називали цю частину українського весілля “оргією”, “верхом неподобства”, коли “віддавалися всякому розгулу і потішали диявола”. “Цигани” в цьому театралізованому дійстві уособлювали “чужий світ”, “чужину”: ряджені гості з боку нареченого йшли в дім молодої і навпаки – її родичі провідували дім молодого. У невимушеній атмосфері “карнавальної свободи” відбувалося взаємне знайомство і зближення двох сімейних кланів.

“Цигани” як “люди зі сторони” свідомо вдавалися до антиповедінки: голосно сміялися, кричали, співали, обходячи двори, крали курей, гусей, речі хатнього вжитку, сільськогосподарський реманент тощо. Ці жарти ніхто не сприймав серйозно, оскільки вони вважалися необхідною складовою весільного бенкету. До складу “циганів” входили й інші маски: “фальшиві молодий і молода”, “лікар”, “медсестра”, “мільціонер”, “солдат”, “перукар” та інші.

Важливо наголосити, що асоціюючи себе з циганами, учасники весільного карнавалу не втрачали власної етнічної totoжності, залишались у просторі своєї автентичної культурної традиції. Крайшим доказом може служити драматично-ігровий та пісенно-танцювальний репертуар “циганщини” побудований на українському фольклорному матеріалі, часом дуже давнього походження. Аналіз цього репертуару заслуговує самостійного уважного дослідження.

Наведені вище матеріали засвідчують, що карнавальні “цигани” у дискурсі традиційної святково-видовищної культури українців не є лише копією або карикатурою на представників етнічної меншини. Це доволі

складні синкретичні образи, які увібрали в себе широкий спектр ментальних установок, забобонів, міфологічних концептів та уявлень. Більшість з них вже втратили свою чинність та семантику. Сьогодні етнічні маски “циганів” використовуються передусім як паролі розкутої сміхової поведінки в умовах неофіційного народного свята.

Джерела і література:

1. *Зіновій Климентай*. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971.
2. Там само.
3. *Фрейзер А.* Цигани. – К., 2003.
4. *Гусев В. Е.* Естетика фольклора. – Л., 1967.
5. *Франко І.* До історії українського вертепа XVIII в. // Записки НТШ. – В. IV. – Т. LXXII, – Львів, 1906.
6. Там само.
7. *Миськова Е. В.* Складывание стереотипов инокультурной реальности в англо-американской антропологии // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 1.
8. *Баранніков О. П.* Українські цигани. – К., 1931.
9. *Федас Й. Ю.* Український народний вертеп. – К., 1987.
10. *Марковський С.* Український вертеп. – К., 1929.
11. Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. – Минск, 1993.
12. *Снігур І.* Грозинці на вітрах історії. – Чернівці, 2002.
13. *Марковський С.* Там само.
14. Там само.
15. Польові матеріали автора 1988 р., с. Іза Хустського р-ну, Закарпатської обл.
16. Польові матеріали автора 1982 р. с. Шешори, Косівського р-ну, Ів.-Франківської обл.
17. *Фрейзер А.* Там само.
18. *Курочкін О.* Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка”. – Опішне, 1995.
19. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К., 1978.
20. *Марковський С.* Там само.
21. Там само.
22. *Ивлева Л.* Рязеные в русской национальной культуре – Петербург 1994.

Курочкін Олександр. “Карнавальні цигани”: етнічний стереотип і обрядова маска

Автор дійшов висновку, що більш ніж за п'ятисотлітню етнічну історію ромів на території України через повільне інтегрування у суспільство вони стали помітним компонентом місцевої етнокультурної мозаїки. З'ясовані причини низького

статусу ромів за шкалою етнічного престижу в українському фольклорі, стереотипи щодо їх пародійного зображення. Розглянуто традиційні образи-маски ромів у святковій українській культурі зокрема під час різдвяних, новорічних свят, обрядових ігор на весіллях.

Курочкін Олександр. “Карнавальні цигани”: етнічний стереотип і обрядова маска

Автор пришел к выводу, что за более чем пятисотлетнюю этническую историю ромов на территории Украины они стали заметным компонентом местной этнокультурной мозаики, при этом достаточно медленно интегрируясь в местный социум. Разъяснены причины низкого статуса цыган в шкале этнического престижа в украинском фольклоре и стереотипы их пародийного изображения. Рассмотрены традиционные образы-маски цыган в праздничной культуре украинцев (в частности, во время рождественско-новогодних и свадебных обрядовых игр).

Kurochkin Oleksandr. Carnival “gypsies”: ethnic stereotype and ceremonial mask

The author made the conclusion that as a result of more than five hundred years of Roma history on the territory of Ukraine they became a noticeable component of local ethno-cultural mosaic, meanwhile they quite slowly integrate into the local society. Reasons of Romanies' low status in the scale of ethnic prestige in Ukrainian folklore and stereotypes of their parody image are explained in the article. Traditional gypsies' image - masks in the festive - entertainment culture of Ukrainians (in particular, Christmas, New Year and weddings ceremonial games) are also considered in the article.